

Golem, robot, Švejk: jejich světovost a jejich českost

Nástin analogií a rozporů mezi nimi,
otázka jejich zařaditelnosti
a nástin odpovědi

— Sergio Corduas —

Pokusím se naznačit souvislosti mezi třemi bytostmi: jedním z pražské kultury židovské (Golem), druhým z pražské kultury ryze pražské (Josef Švejk) a třetím z kulturní oblasti, kterou bych nazval Prahou univerzální (robot). Příspěvek nedovoluje uvést souvislý výklad k těmto jevům, sdělím tedy jen některé poznámky.

Ke Golemovi si připomeňme, že „neuměl mluvit, neboť ani moudrý rabín neovládal všechna tajemství, a tajemství řeči je ze všech tajemství největší“ (Cibula 1972: 242). Hlásím se k pojetí sefardského kabalisty Mosesa Cordovera (1548), jak je cituje Gershom Scholem (1965), který otázku duše a těla u golema rozpracoval velmi vyváženě. Golem je pro mne nepochybně především dvojník. K robotovi a ke Švejkovi připomínám existenci neživotného robota. Za zmínku stojí, možná i pro Čechy, že vlastní jméno Švejk existuje ve slovnících i jako jméno sociální, tedy s malým š. Jména jsou často určující, nejsou-li v kultuře dokonce vším, a zde uvedená jména to dokazují: nakolik by nás zajímal golem, kdybychom znali spolehlivý překlad jeho jména a kdyby na čele nenosil vlastní jméno boží? Zde vynechané úvahy o životnosti

a neživotnosti našich tří panáků budiž pokládány za čistě lingvistický důkaz významu a důležitosti duše, pokud ji mají. To vše má co dělat s problémem, který rád nazývám „druhou tvorbou“ a jehož evropským sídlem je Praha (obvykle se za ně pokládá Paříž). Členové naší trojice se kupříkladu stávají součástí celé moderní a současné kultury *teprve poté*, co přišli na svět, odlišili se a byli znovu stvořeni v Praze. Proto mi připadá samozřejmé i potřebné znovu je spojit.

Švejk pak není, jak se tvrdívá, pasivní zašívák, nýbrž je dokonce nesmírně aktivní, protože jeho činnost spočívá v hyperbolickém verbalismu. Není tedy pouze antimilitarista a „malý habsburský člověk“, nýbrž je především permanentní rozvraceč, nefalšovaná sfinga s otázkami, dokládající nepřekonanou krizi kultury a vědy mezi počátkem století a dvacátými léty. Jen na okraj: Švejk souvisí s typovou postavou sluhy (od Plauta dále) i s krizí pozitivistického myšlení, a jakožto idiot i s Kristem (i když méně než ten Dostojevského, ale o tom nikdo nechce slyšet).

Některá nedorozumění

Nedorozumění spočívají například v tom, že Švejk byl odpovědí na první světovou válku. Není to pravda. Švejk přichází na svět v krátkém povídkovém cyklu v květnu 1911, respektive ještě o něco dřív – v poznámce o „pitomci u kumpanie“ (kterou Hašek zahodil a žena pak vytáhla z koše). Přidáme-li druhého, válečného Švejka a nakonec výsledný román, tato trojjednost plus produktivita kořenu *švejk* v češtině a jeho nespočetné adaptace dokazují, že věc jde mnohem dál než známé výroky „Jsi blbej jak Švejk“ nebo „To chce klid“.

Tato pohodlná a pro každou literaturu typická redukce na klišé, takovéto nepochopení postihlo i robota. Byl vykládán jako kritika kapitalismu a amerikanismu, zatímco nic takového Čapek neměl na mysli. Jinou skutečností spojující robota a Švejka je variace těchto témat v dalších mediálních interpretacích: v „přepisech“ pro divadlo (Bertolt Brecht ad.) či ve filmových adaptacích. S ohledem na Golema připomenu, že v pražských legendách se daleko před robotem objevují automaty na psaní, zvané *mechanismy*. Několik dalších společných rysů, které ve smyslu analogie nebo protikladu spojují Švejka a robota, jsem nucen odložit na později, kdy bude řeč o analogiích a protikladech Švejka, robota a Golema.

Švejk a Golem

Prozatím lze říci, že je spojují i nedorozumění. Obou se například týká problém falzifikátů. Falza rabbiho Löwa a o rabbi Löwovi jsou známá. K Haškovi: pražský časopis *Karikatury* otiskl v srpnu 1911, tedy tři měsíce po vydání prvních povídek o Švejkovi, prózu „Sláva a smrt vojáka Švejka“, podepsanou jakýmsi Josefem Aškem (sic!). Literární falza vždy znovu fascinují. Toto falzum je smrtonosné svým titulem i jménem, což bere Haškovi alef a Švejkovi život. Falza i magie jsou přirozeně jako filologický a filozofický problém daleko důležitější u Golema.

Rád bych teď uvedl několik analogií a protikladů Švejka a Golema.

1. I když jiní historičtí golemové mluví, náš Golem nemluví (dokáže však za mimořádných okolností psát). O Švejkovi dobře víme, že mluví naopak až podezřele příliš.

2. Golem je antropomorfní, Švejk je antropomorfní příliš málo. Jistě že je člověk, ale člověk co do tvaru nepříliš určitý, je to beztvář tvor. O Švejkově fyziogonii nevíme téměř nic – a román nenapsal Lada!

3. Švejk ani Golem nemají na první pohled city. Při bližším zkoumání se ukáže, že Golem nějaké mít může (možná jediný: vztek), zatímco Švejk nikoli.

4. Spojuje je vzpoura. Pro Golema může podle různých pramenů být nepřítelem ne-žid nebo vyvolený, totiž rabín, který jej stvořil. Švejk rozlišuje, ne zcela analogicky, zda jedná s vydědenci, jako je on sám, nebo s představiteli moci. Golem se projevuje fyzicky a v závěru své vzpoury vždy přichází jeho fyzický konec. Švejk, který jako obvykle proklamuje lásku a věrnost, se projevuje slovně a nikdy nepodléhá.

5. Golem ani Švejk nemají ženský protějšek. Golem se v ženě sem tam zhlédne, Švejk nikdy.

6. Golem rabbi Löwa je jediný, ale golemů je bezpočet. Švejk je jediný, Švejků literárních je mnoho, švejků je bezpočet.

Případným zájemcům navrhuji, aby se zabývali následujícími problémy, které se týkají Golema, golemů a Švejka.

1. Silné, ničím nemotivované přehánění: jakmile má Golem splnit nějaký úkol, silně přehání. Švejka jedná stejným způsobem, jenže přehání slovně. Je-li osloven, odpovídá především dlouhatánskými monology. Jsem přesvědčen, že jedním ze zdrojů švejkovského přehánění je přehánění Golemovo.

2. Nepoživatelnost: je jedním z rysů, a patrně nikoli druhotným, jimiž se golemové vyznačují. (Podle mne to znamená, že golem má jakousi duši, i když nemá dar slova.) Budeme-li tuto kategorii aplikovat na Švejka, z pečlivé četby románu vyplyne, že kdyby se v něm objevil motiv kanibalismu (což by bylo klidně možné), Švejka by se bezpochyby ukázal jako zcela nepoživatelný.

3. *Sluha* Švejka má jméno Josef, sluha Golem také – v jidiš podomácku Jossile.

4. Můžeme schválit setkání, které Max Brod situuje do předpokojů Rudolfa II.: setkání mezi náboženstvím, kabalou a magií rabína a astronomií dánského pražského vědce Tycho Brahe. U Haška dochází k setkání trochu odlišnému – mezi literaturou vážnou a nevážnou, pražskou a mimopražskou, mezi politikou, ideologií a historií (pražskou a mimopražskou). Hašek měl přece jen co do činění s anarchickým hnutím, možná i s Mussolinim anarchistou, s bolševickou revolucí (byl politickým komisařem 7. armády a vytěžil z toho mistrovské dílko zvané *Velitelem města Bugulmy*, 1921). Obecně vzato, byl ve styku s oním „mírným pokrokem v mezích zákona“, o němž dobře víme a který nás pod různými jmény (reformismus, represivní tolerance atp. – a snad sem, chraň bůh, zatím nespadá i tzv. sametová revoluce...) stále pronásleduje. Mluvím o setkání náboženství a vědy, literatury a ideologie, neboť to se odráží na bytostech, které nás zajímají. Golemy totiž (stejně jako roboty) lze zastavit právě proto, že jde o smíšený výtvar náboženství a vědy, více či méně okultní. Švejka zastavit nelze, neboť je výtvořem literárním. Vyzývám každého, aby se pokusil nalézt formuli, která by zastavila „golema a robota“ Josefa Švejka. Nikoliv náhodně je v románu jediná kapitola („Anabáze“), v níž Švejka nevystupuje destruktivně, je *sám* a chodí *kolem dokola* na cestě do *ztracené* Putimi.

5. Neexistence ženského Golema a ženského Švejka: od základu *švejk* vznikají adjektiva, obecná jména, abstrakta, konkréta, ale žádné femininum: neexistuje švejkyně, jako neexistuje golemka, zatímco robotka ano.

6. Neustálá přítomnost a životnost: Golema ani Čapkova robota či Švejka nikdy nikdo nespatriil, leda v divadle.

V tomto ohledu se mi zdá, že robot – alespoň v Praze – vyšel z módy a jako metafora a antropomorfní stroj už nikoho nezajímá, protože je možné ho materiálně zkonstruovat. Golem je naopak prakticky stále na svém místě, kdesi na Starém Městě – zřejmě nikoli náhodou mezi ulicí Pařížskou a univerzitní fakultou, která nese jméno filozofická. A Švejk? Nuže, v Praze se člověku často zdá, že se s ním setkal, ať už v hospodě, kde jsou citovány výroky z něj, nebo v kasárnách, kde je označení *švejk* stále slyšet a kde se za minulého režimu bránilo v četbě tohoto nebezpečného románu. Ale to nejsou místa, kde Švejk cíhá. Skrývá se spíš ve výrocích, které nejsou z románu, přestože by velmi dobře citovány být mohly – v nevyřešeném problému, kterým pro Čechy je, v „qualunquismu“ a v „umírněnosti“.

Závěr v podobě otázky

Všem třem dvojníkům je společná nejistota a nevyhraněnost postavení mezi materií a duchem. Tato nevyhraněnost se u všech vyznačuje přítomností problému slova, božského, magického nebo vědeckého, přítomného, přehnaného nebo chybějícího. Slovo je pak samo znakem duše. V podstatě se mi zdá, že robotům není dána duše ani skutečné slovo a jsou málo zajímaví. Že golem má nízkou podobu duše, nemá, anebo by neměl mít slovo, ale nosí jméno boha a je velmi zajímavý. A že Švejk je kupodivu takřikajíc bez duše a obdařen slovem přehnaným a všeznačným. Dovolím si sestavit tři řady:

– bůh – vyvolený (rabín) – dvojník (golem) – společnost (uzavřená, judaistická)

– ratio, rozum – vyvolený (vědec) – dvojník (robot) – společnost (tolerantní, represivní, industriální, globalizovaná)

–? (otazník) – vyvolený (spisovatel) – dvojník (Švejk) – společnost

V řadách *bůh* a *ratio* jsou všichni čarodějnickými učni, stvořiteli a stvořeními. Platí to o bohu (našem stvoření) i Golemovi (dotvrzuje to jeho schopnost psát, aby zabránil svatokrádeži). Platí to i o ratio (našem

stvoření), i o robotovi (dotvrzuje to jeho vzpoura i častá falešnost údajů, které poskytuje). V řadě s otazníkem chybí první článek, chybí jméno (Edmond Jabés, sám laický Žid, by řekl slovy rabínovými: „Odpovědí na otázku je zase otázka nová“ (Jabés 1982: 76)). Právě z toho důvodu jsem použil otazníku namísto slova literatura.

Přitom je nejdůležitější právě smrt boha, ať už golemovská nebo nietzscheovská. Stejnou důležitost má pouze slovo. Tři „dvojníci“, jimiž se zabývám, jsou analogičtí pouze zdánlivě. Švejkova „dvojakost“ je jen zdánlivě podobná golemovské, tam, kde se golem „spláší“ a zastaví, jen když se mu odejme šém (nebo písmeno alef), chová se Švejk stejně, ať vyprovokován, či nikoli. Ve skutečnosti však tato a další podobnosti, které lze vztáhnout i na roboty, končí právě zde. Golem i robot jsou vypočtení a vypočitatelní dvojníci, ovladatelní zákonem. Švejk je nezastavitelný, nenapravitelný a neovladatelný (golem i robot se dají zastavit, polidštit nebo se znovu stanou materií); je absolutně čistý (ne tak golemové a roboti); a je v nejvlastnějším smyslu jako jediný z oněch tří nadán slovem, vlastním „literárním“ slovem: jeho výpovědi může být pravda, falzum jako zrcadlový protiklad pravdy, fantazie.

Popravdě se domnívám, že celou problematiku lze shrnout právě ve jménu jména. Golem odpovídá době, v níž jméno bylo jménem božím. Robot, a ne Švejk, jak by se mohlo zdát, odpovídá době, kdy jméno bylo „humanisticky“ jménem člověka. Švejk odpovídá době, naší nebo budoucí, v níž jméno už není jménem božím, ani jménem člověka, ale my nevíme, zda je možné najít jméno nové, nebo znovu najít jedno z předcházejících. Hodí se připomenout, že ne-li jméno, pak často zvolený a zcela jistě dvojník sídlí především v Praze: Golem, robot, Švejk. Jestliže tím, kdo ukazuje na souvislosti, je Švejk, je to proto, že literatura nemá v moderním světě přesnou identitu, jakou mají metafyzická náboženství nebo vědy (i když své identity střídají). Literatura je slovem, nikoli jménem, je tedy především pochybností. Za první a nejdůležitější pochybnost pokládám pochybnost o tom, zda je metafyzika iluzí potřeby, nebo potřebou iluze. Odpovědí Josefa Švejka, dvojníka a Pražana do morku kosti, je právě tato otázka.

Prameny

CIBULA, Václav

1972 *Pražské pověsti* (Praha: Orbis)

ČAPEK, Karel

1971 *RUR*, přel. Giuseppe Mariano (Torino: Einaudi) [1920]

HAŠEK, Jaroslav

1957 *Dobrý voják Švejk před válkou a jiné podivné historky*. Spisy Jaroslava Haška 10 (Praha: SNKLHU) [1922]

Literatura

CORDUAS, Sergio

1968 „Š(vejk) + (H)ašek = ŠAŠEK (Il povero scrittore militante ceco)“, *Carte secrete*, č. 8, s. 100–108

1971 „A proposito de ‚Il buon soldato Švejk‘“, *Il canocchiale*, č. 3–6, s. 125–136

1975 „Jaroslav Hašek, dadaplebeo e maledetto di Praga“, in Jaroslav Hašek: *Švejk contro l'Italia*, ed. Sergio Corduas (Milano: Garzanti), s. 431–449

1980 „Non evitare Mácha (in forma di lettere a Ettore Lo Gatto)“, in Antonella D'Amelia (ed.): *Studi in onore di Ettore Lo Gatto* (Bulzoni: Roma), s. 41–47

1981 „Některé poznámky k možné reinterpetaci Haškova Švejka“, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské Univerzity* 30, Řada literárněvědná (D), č. 28, s. 19–28 (Brno: Masarykova univerzita)

HAVRÁNEK, Bohuslav (red.)

1971 „Švejk“, in: *Slovník spisovného jazyka českého* 3 (Praha: Academia), s. 747

HRABAL, Bohumil

1982 „L'ironia praghese: Hašek a Kafka“, přel. Sergio Corduas, in idem: *Treni strettamente sorvegliati* (Roma: Edizioni E/O), s. 107–116 [1965]

JABĚS, Edmond

1982 *Il libro delle interrogazioni*, přel. Chiara Rebellato (Elitropia: Reggio Emilia) [1963]

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1936 *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty* (Praha: Fr. Borový)

1948 „Trojice studií o Karlu Čapkovi“, in idem: *Kapitoly z české poetiky 2. K vývoji české poesie a prózy* (Praha: Svoboda), s. 325–402 [1934, 1939]

1966 „Estetická norma“, in idem: *Studie z estetiky*, ed. Květoslav Chvatík (Praha: Odeon), s. 74–77 [1937]

NOVOTNÝ, Antonín
1946 *Touky nenávratnem* (Praha: Aventinum)

RIPELLINO, Angelo Maria
1973 *Praga Magica* (Torino: Einaudi)

SCHOLEM, Gershom
1965 „The Idea of the Golem“, in idem: *On the Kabbalah and its Symbolism* (London: Routledge/Kegan Paul), s. 158–204
1971 *The Messianic Idea of Judaism* (London: Allen and Unwin)
1974 *Kabbalah* (Jerusalem: Keter)

WINKLER, Gershom
1980 *The Golem of Prague. A Historical and Literary Investigation of an Old Bohemian Legend* (New York: Judaica Press)

Golem, robot, Švejk: Czechness and universality

This paper proposes analogies and differences between three figures: the first from Prague's Jewish culture (the Golem); the second from Prague culture in its strictest sense (Švejk); and the third originating in the cultural context of Prague, which can now be defined as universal (Čapek's robot). A general cultural trend – by no means limited to Central Europe – consists or consisted in capturing human beings' need for symbols and images in the form of character types, which are closely linked, albeit different from one another. Prague is the ideal place in which to find this *second creation*, as the author would like to call it, even though Paris is, or was, generally thought to be its home. After concentrating above all on two particular traits – speech and soul – which are present or absent in the three figures, the paper concludes with a question: Is not the fundamental doubt [for human beings] perhaps whether metaphysics is the need for an illusion or the illusion of a need? This is more to do with asking questions than with finding certain answers. Or, to put it another way, we try to state that the answer or answers will be questions, questions that are still relevant to Europe even today now that “globalisation” has arrived or is still on its way with all its attendant problems.

Keywords

character, speech, soul, metaphysics, golem, robot, Švejk